

С. Т. Садықова

ТІЛ ҮЙРЕТУ ҮРДІСІНДЕГІ ЖАДЫНЫҢ ҚЫЗМЕТІ

Қазақ тілін оқытуда қарым-қатынасты қалай жүзеге асыру керектігі туралы заңдылықтарды білу қажет етеді. Тілдік қарым-қатынасты іске асыру - тек лексикалық қорды білумен шектелмейді. Мұнда үлкен назар грамматикалық тұлғаларды дұрыс пайдалана білуге аударылады.

Грамматикалық тұлғаларды орнымен дұрыс қолдану үшін тірек кестелердің пайдасы зор. Кестедегі сөйлемдер лексикасы жағынан бір-біріне жақын, бірақ құрылымы жағынан әр түрлі болуы мүмкін. Мысалы, сөйлесім әрекетінде грамматикалық тұлғаларды дұрыс пайдалануға үйрете отырып, аталған грамматикалық құрылымдарды бір мезгілде саналы түрде және танып білуіне жағдай жасайды. Мысалы:

ОТЫР, ТҮР, ЖҮР сөздерінің болымсыз түрлері және сұраулық шылаулар	Әлжан, сен отқа жақын отырма! Әлжан тәжірибе жасап отыр ма? Асан, босағада тұрма! Әсем кезекте тұр ма? Сен мұнда босқа жүрме! Курстасың мұражайда жүр ме?
---	--

Бұл екі міндеттің байланысын жоғарыдағы кестеден анық байқауға болады: құрылымы бойынша бір-біріне ұқсас, ал атқаратын қызметіне қарай әр түрлі грамматикалық омонимдер. Сонымен қатар кесте бойынша сөйлемдерді тек механикалық түрде сұрай салмай, оған қоса мынадай нұсқау берген дұрыс: Мәселен, Сіз аталған мәселеге қарай қарайсыз? Бұл оқиғаға сіз қалай қарайсыз? Бұл оқиға қай жерде және неге байланысты болды? Оқиға немен аяқталды? және т.б.

Басқа ұлт өкілдеріне тілді оқытуда «ой тудыру» (сөйлеуді сыртқа шығару) рецептивтік және репродуктивтік қызмет атқаруындағы жадының рөлі ерекше екендігін атап өткен дұрыс. Қызметтік сипатына қарай жады тікелей, жедел және ұзақ мерзімді деп бөлінетіндігі белгілі. Тілді оқытып үйрету осы аталған жады түрлерінің барлығына да сүйене отырып, оларды жетілдіре түседі.

Тікелей жады (ТЖ) (непосредственная память) – бұл естігенді тура нақты сөзбе-сөз есте сақтау. Бірақ, ол өте қысқа мерзімді болып келеді. Қысқа мерзімді жады ақпаратты тың-

даушының түсінуін қамтамасыз етеді. Ол бір сөйлемнің көлемінде болуы мүмкін.

Жедел жады (ЖД) адамның ойлау қабілетімен байланысты. Жедел жадының есте сақтау бірлігі түрінде сөздер, сөз тіркестері, мәтіндегі мағыналық үзінділер, микромәтіндер болуы ықтимал.

Ұзақ мерзімді жады (ҰЖ) – бұл жады қоймасы. Одан адам өзіне сөйлесімді жүзеге асыруда тілдік тұлғаларды қажетіне қарай таңдап алып жұмсайды. Сондай-ақ ҰЖ сақталған ақпараттар оқылым немесе тыңдалым және де адам өз ойының мазмұнын құру барысында ақпараттың жаңалығын бағалап тануға мүмкіндік береді. Аталған жадылардың әрқайсысы сөйлесім әрекетінің қай түрі болмасын (оқылым, тыңдалым немесе жазылым) барлығына қызмет етеді.

Тіл үйретуде тікелей жадыны дамыту үшін сөйлемдерді кеңейту тәсілін пайдалану тиімді. Және онда тілдік материалдарды қолдану дағдыларын қалыптастыру мақсатында жүйелі түрде қолданған жөн.

ӘСЕТ	тәжірибе жасады. химиялық тәжірибе жасады. қызықты тәжірибе жасады. химиялық зертханада қызықты тәжірибе жасады. химиялық зертханада броммен қызықты тәжірибе жасады.
-------------	---

Немесе керісінше, соңғы сөйлемді қысқарту **Әсет химиялық зертханада броммен қызықты тәжірибе жасады.** Мұндағы кеңейту әдісі сөйлемнің аяғында ғана емес, басында да, ортасында да болуы мүмкін. Сонымен бірге мұнда қосымша тапсырма ретінде қазақ тіліне тән дыбыстардың дұрыс айтылуын жетілдіру дағдысы көзделеді. Тікелей жадыны дамытудың тағы бір тәсілі ретінде қысқа сөйлемдерді тыңдап қайталау, соған байланысты тыңдаушының айтылған мәліметтерге келісушілік немесе келіспеушілігін білдіру сияқты немесе қуаныш, реніштерін жеткізу тапсырмаларын беруге болады. Сөйлемдерді біртіндеп кеңейту – оқушылардың тілдік құбылыстарды пайдалану дағдыларын бекіте түседі. Мағынасы жағынан тыңдағанын не оқығанына баға беру немесе

бірнеше сөйлемдерді біріктіру – тіл үйренушінің өз пікірін білдіру білігін дамытады. Өз ойларын бір-бірімен салыстырып, ең соңында логикалық жағынан байланыстырып, бүтін мәтін құрастыруды үйренеді.

Жедел жадыны алатын болса, оның өзіндік ерекшелігі бар. ЖЖ-ның жұмысы нақты, тікелей сөйлесім әрекетіне тәуелді болып келеді. Ол сөйлесімнің мақсатты түрде бағытталуымен және де сөйлеу біліктерінің қалыптасуы барысында дамып отырады. ЖЖ жұмысының тиімділігі – ол түрлі сөйлесім әрекетіндегі коммуникативтік тапсырмалардың орындалу нәтижесі мен шарты. Жедел жадының табысты дамуының бірден-бір жолы – әр аралық мақсаттың келесі мақсатқа қол жеткізудің шарты болып табылған кезде ғана жедел жадының жұмысы жемісті болмақ. ЖЖ-ның тіл үйрету үрдісінде тыңдалым сияқты сөйлесім әрекетінде аса маңызды болып есептеледі. Себебі онда ешқандай тірек кестелер, суреттер жоқ. Оқылымдағы сияқты көзбен көретін мәтіннің басында не туралы айтылғандығын қайта оралып, білуге болмайды немесе сөйлеу қарқынын баяулату да мүмкін емес. Сондықтан да тыңдалымға қатысты түрлі жұмыс жүйесін жасап, сабақта қолданудың орны ерекше. Бұл ретте сабақтастық жұмыс түрлерінің арасында ғана емес, сонымен қатар жұмыс шеңберіндегі тапсырмалар арасындағы байланысты ескеруді талап етеді. Мысалы, бірнеше сөйлемді тыңдап, бірінші сөйлемдегі айтылған объектіні анықтаңыз. Тыңдалымға бірнеше сөйлем беріледі.

Жалпы, тілде сөздің мағыналық құрамының күрделі болуы оны басқа ұлт өкілдеріне игертуде үлкен қиыншылық туғызады. Тіліміздегі сөздің көпшілігі, жоғарыда айтылғандай, бірнеше мағынада қолданылатыны белгілі. Олар контекст арқылы түсіндіріледі. Сондай-ақ сөздің омонимдік, синонимдік қасиеттерін білу тіл үйренушілер үшін аса маңызды. Сол себепті студенттің сөз мағынасын жете түсінуіне ерекше мән беруді қажет етеді.

Әдістемелік әдебиеттерде сөз мағынасының түрлерін, сырларын бірден меңгертудің қажетсіз екендігі айтылады. Онда негізінен лексиканы меңгерткенде сөздің біреуін ғана, яғни синонимдерін кейін игерту қажеттігін ескертеді. Алайда, дидактикалық бірліктерді ірілендіру (ДБІ) технологиясы арқылы тіл үйретуде бір мезгілде бірнеше тілдік бірліктерді ұсынуға болады. Жоғарыда айтылғандай, психология ғылымында жады қысқа және ұзақ мерзімді деп екіге бөлінеді. Жадыны осылайша екіге бөліп ажырату адамның материалды еске сақтаудың

ұзақтығы мен іс-әрекеттің қызметіне байланысты. Қазіргі заманғы мәліметтер бойынша адаммен қабылданған кез келген ақпарат жедел жадыда 10-15 минут тұрады да, ұзақ мерзімге кетеді. ДБІ технологиясын сабақта пайдалануда жедел жадының алатын орны ерекше. Себебі, жедел жадыға бөлінген уақыт мөлшері ақпараттың өңделуі мен түрленуін қамтамасыз етудің негізгі көзі болып табылады. ДБІ-ге негізделген оқыту технологиясы студенттердің бас сүйегі миындағы орасан зор психологиялық қорларын (резервтерін) оятып, іске жұмылдырады. Ал осы аталған технология жүйесін қолданбаған жағдайда, студенттердің ойлау қабілетінің мұндай жасырын резервтерін қолданудың мүмкін еместігі психолог-ғалымдармен іс жүзінде дәлелденген. Іріленген тақырыптарға көшу барысында біртектес ұғымдарды бір мезгілде қарастырғанда, оқушылардың санасында олар туралы мүлде «жаңа» білім пайда болады. Қазақ тілін мамандыққа баули үйретуде мынадай мысалды келтіруге болады:

Е Т І С Т І Қ	Е С І М Ш Е
1.Кеше оқушылар тәжірибе жасаған . 2.Бұл түтіктен сұйықтық тамшылаған .	1. Жасаған тәжірибенің нәтижесі дұрыс шықты. Тамшылаған сұйықтық улы зат.

Етістіктің өткен шағы мен есімшенің өткен шағын кесте арқылы беру – оқушылардың тілдік мәліметтерін жылдам игерулеріне көмектеседі. Сонымен қатар синтаксистен де хабардар етуге мүмкіндік туғызады. Біріншісінде «жасаған» сөзі етістік тұлғасында баяндауыш, ал екіншісінде анықтауыш қызметін атқарып тұр. Яғни, екі сөйлемдегі «жасаған» сөзінің ұқсастығы грамматикалық жағынан біркелкі ресімделгендігі, ал сөз таптарының және синтаксистік қызметінің түрлі екендігін айқын аңғартады. Бұл жерде дидактикада оқыту үстанымының ішінде көрнекіліктің алатын орны ерекше екендігін атап өткен жөн. Оқыту материалын жан-жақты зерттеп үйрену үшін көру арқылы да есте қалдырудың мәні зор. Демек, көрнекілік – біліп танудың, ұғынудың басты құралы. ДБІ технологиясын пайдалана отырып, лексиканы меңгертуде сызбаларды (кесте) қолданудың маңызы зор. Әдіскер-ғалым С.Н. Лысенкованың пікірінше: «Схема – опора мысли ученика, опора его практической деятельности, связы-

вающее звено между учителем и учеником. От традиционной наглядности они отличаются тем, что они являются опорами мыслей, опорами действия». [1] Психология ғылымында ақпаратты игерудің беріктігі оқу ақпаратын төрт түрлі код арқылы бір мезгілде қабылдау кезінде жүзеге асырылатындығы жөнінде айтылады. Олар сурет, сан, символдық және сөз түрінде. Егер ақпаратты бір сарынмен, сөз, код арқылы меңгертетін болса, білімнің нақты емес, көбінесе жалпылай игеруіне әкеліп соғады. Ал түрлі сызбаларды, кестелерді орнымен дұрыс пайдаланған кезде, ми қабілетінің ақпаратты өткізуін біршама ұлғайта отырып, соның негізінде күрделі ой талқылау барысын жеделдетіндігі психологияда дәлелденген. Басқаша айтқанда, естуге қарағанда көру каналдары ақпаратты өңдеуі 100 есе күшті екендігін атап өткен дұрыс. ДБІ технологиясы арқылы оқытуда материалды жоғарыдағыдай, екі қатарда орналастырып жазып, ұсынудың да мәні зор. Себебі, ДБІ технологиясы негізінен ойдың анализ және синтез, индукция және дедукция, салыстыру, топтау, жалпылау сияқты операцияларына сүйенеді. Демек, көру түйсіктері арқылы ақпаратты қабылдау барысында тіл үйренушілер өз бойындағы білім қоры мен ой операцияларын қолдана отырып, сөйлемдердегі сөздер арасындағы байланыстарды ашады, оны түсінеді, сөз құрамындағы грамматикалық бірліктерді ажыратады. Оларды бір-бірімен салыстырады, талдайды, қорытынды жасайды. «Жүйесіз нәрсені жадында сақтау қиын. Егер тілде жүйе болмаса, егер ол бір-бірімен байланыссыз, ретке (тәртіпке

келтірілмеген, ұйымдаспаған) бөлшектері бүгінге бірікпеген, бытыраңқы элементтер күйінде болса, онда тіл адамның жадында да (санасында) сақталмаған болар еді, қатынас құралы болып қызмет етуге жарамас еді», - дейді белгілі тілші ғалым К.Аханов. [2]

Демек, тілде байланыссыз ешбір құбылыс жоқ. Қазақ тілінің білім салалары бір-бірімен тығыз байланыста. Олай болса, біртектес, ұқсас ұғымдарды, білімдерді бір мезгілде топтастырып қарастыру – білімді жалпы шоғырландыруға негіз бола алады. Соның нәтижесінде оқушылардың лексика-грамматикадан алған білімдері жадыда берік және ұзақ сақталады. Сөйлеу үрдісінде орнымен жұмсалып, қазақша дұрыс тілдесуге көмегін тигізеді.

1. Лысенкова С.Н. Методом опережающего обучения. - Москва: Просвещение, 1973.

2. Аханов К. Тіл білімінің негіздері. - Алматы: Мектеп, 1978.

3. Оразбаева Ф.Ш., Сағидолда Г., Қасым Б., Қобыланова А., Есенова Қ., Исабекова Ү., Қасабек Қ., Балтабаева Ж., Мұхаммади Қ., Рахметова Р., Көпбаева Ж. Қазіргі қазақ тілі. Оқу құралы. - Алматы. Ptins, 2005ж. [390-391]

4. Жарықбаев Қ. Психология. - Алматы, Білім, 1993 (266 б.)

5. Богословский В.В. Жалпы психология. Москва, 1981.

6. Садықова С.Т. Қазақ тілін дидактикалық бірліктерді ірілендіру технологиясы арқылы оқыту әдістемесі. Канд. дисс. авторефераты.

7. Қазақ тілі және әдебиеті орыс мектептерінде №7, 2008

* * *

В данной статье рассматривается роль памяти в процессе обучения языку. Даются рекомендации по использованию технологии укрупнения дидактических единиц.

А. М. Сапарбаева

ЭКСПРЕССИВНО-СТИЛИСТИЧЕСКАЯ ОКРАСКА ЛЕКСИЧЕСКИХ СИСТЕМ

Придавая большое значение стилистической характеристике лексической единицы, В.В. Виноградов отмечает, что в ней "сосредоточивается все многообразие значений, функций и смысловых нюансов слова. Стилистическая сущность слова определяется его индивидуальным положением в семантической системе языка, в кругу ее функциональных и жанровых разновидностей (письменный язык, устный язык, их типы, язык художественной литературы и т.п.)".

В связи с этим возникает требование точного подбора слова как важнейшее условие правильной речи. И в устной, и в письменной речи при построении предложения необходимо точное использование именно данного слова по сравнению со многими другими, которые отличаются от него смысловыми оттенками или стилистической принадлежностью. Точность словоупотребления связана с выбором из нескольких синонимичных слов наиболее подхо-